

ՆՈՐ ՏՎՅԱԼՆԵՐ ՄԱՍԵՀՅԱՆԻ ԿՑԱՆՔԻՑ

Հովհաննես Մասեհյանի կյանքն ու գործունեությունը, ինչպես նաև նրա կատարած շեքսպիրյան թարգմանությունների պատմությունը դեռևս հարկավոր չափով ուսումնասիրված չեն, հետևապես ամեն մի նոր տվյալ երբեմն նշանակալի, երբեմն փոքր, գիտական շրջանառության մեջ մըտնելով, կարող է հետաքրքրություն ներկայացնել մեր բանասիրության համար:

Ահա այդ գիտակցությունն էլ մեզ մղում է հրապարակել Շեքսպիրի երկերի թարգմանության և հրատարակության հետ կապված մի քանի տվյալ, որ հանդիպել են մեզ մեր արխիվային պրպտումների ժամանակ:

Թիֆլիսի Հայոց հրատարակչական ընկերությունը 1894-ին, ինչպես հայտնի է, հրապարակեց «Համլետը» Մասեհյանի թարգմանությամբ:

Մասեհյանը թարգմանության ձեռագիրն ուղարկել է Համբարձում Առաքելյանին 1892-ին, սեպտեմբերի վերջերին կամ հոկտեմբերի սկզբներին¹:

Բավական երկար ժամանակ էր անցել, բայց թարգմանության հարցը որոշված չէր: Այդ մասին թարգմանիչը նամակներ է գրում Առաքելյանին: Վերջինս 1894-ի փետրվարի 15-ին մի նամակ է ուղղում հրատարակչական ընկերության վարչությանը, որը և հրապարակում ենք:

«Այս մի տարուց ավելի է ինչ հանձնել եմ վարչությանդ Թեհրանից ուղարկած պ. Մասեհյանի «Համլետի» թարգմանությունը և վարչությունդ բանի անգամ հայտնել է ինձ, որ խմբագրական ժողովի վճռով գիրքը ուղարկում է պ. Լևոն Մանվելյանցին ի քննություն: Վաղուց է, որ պարոնը վերադարձրել է գիրքը, բայց չնայելով իմ բազմապատիկ դիմումներին մինչև այսօր չկարողացա մի որոշ բան իմանալ, արդյոք պիտի

տպագրվի այդ գիրքը և եթե ոչ, ինչու չեն վերադարձնում ինձ: Թարգմանիչը անդադար դիմում է ինձ և զարմանք հայտնում, որ ընկերությունը այդքան դանդաղ և համր է ընթանում և վարում իր գործերը:

Խնդրում եմ մի վերջնական բան հայտնել ինձ, որ ես ևս կարողանամ հաղորդել թարգմանիչին: Կարծեմ մի տարին բավականաչափ ժամանակ է մի որոշ, պարզ պատասխան տալու «տպում են» կամ «ետ ուղարկեք»²:

Թիֆլիսի Հայոց հրատարակչական ընկերությունն ընդունել, բայց դեռ չէր տպագրել Հովհ. Մասեհյանի թարգմանած «Համլետը»: Մասեհյանին դեռ հայտնի չէր, որ իր թարգմանությունն ընդունված է տպագրության և նա 1894-ի փետրվարի 21-ին Թիֆլիսի Հայոց հրատարակչական ընկերության վարչության նախագահի անունով մի նամակ է գրում, որով տեղեկացնում է, թե ինքը Շեքսպիրից թարգմանել է նաև «Մակբեթ», «Անտոնիոս և Կլեոպատրա», «Փոթորիկ» ողբերգությունները և «Ինչպես կուզեք» կատակերգությունը: Հայտնելով, որ դրանք ևս մտադիր է հրատարակության հանձնել, գրում է. «Ավելի ուրախ կլինեմք, որ այդ չորս պիեսան էլ «Համլետի» հետ միասին մի գրքով հրատարակվեին»³:

Թիֆլիսի Հայոց հրատարակչական ընկերությունը թարգմանչի խնդրանքը՝ բոլոր թարգմանությունները ամփոփ մի գրքով լույս ընծայել, մերժում է: Պատճառաբանությունը՝ գրքի արժեքը կմեծանա և դժվար թե սպառվի⁴:

Տպագրության է ընդունվում «Ինչպես կուզեք» կատակերգությունը, որը լույս է տեսնում «Համլետ»-ից մի տարի հետո՝ 1895-ին:

Ինչ վերաբերում է «Մակբեթին», ապա մերժվում է այն պատճառաբանությամբ, թե նոր է տպագրվել Ստ. Մալխասյանի թարգմանությունը և դեռևս չի սպառվել⁵:

Հետագայում մեկը մյուսի հետևից, ինչպես հայտնի է, լույս են տեսնում «Ռոմեո և Ջուլիետը»՝ 1896-ին, «Վենետիկի վաճառականը»՝ 1897-ին, «Արքա Լիրը»՝ 1898-ին: Բոլորն էլ Մասեհյանի թարգմանությամբ: Այս թարգմանություններից երկուսը 1894-ի նամակում հիշված չեն: Իսկ հիշատակվածներից «Անտոնիոս և Կլեոպատրան» ու «Փոթորիկը» այդպես էլ հրապարակ չեն գալիս:

Մասեհյանի նամակներից պարզվում է, որ հակառակ 1894-ին արված հայտարարության, «Անտոնիոս և Կլեոպատրայի» թարգմանությունը 1896-ի սեպտեմբերին դեռևս ավարտված չի եղել⁶: Հետագայում այդ

Թարգմանություն մասին ոչ մի հիշատակություն չկա նրա՝ մեղ հայտնի նամակներում: 1896-ին կամ հաջորդ տարին ավարտել է թե ոչ՝ պարզ չէ: Հայտնի է միայն, որ ավելի ուշ, 10-ական թվականներին, նա անդրադառնում է Շեքսպիրի այդ պիեսին և 1915 թվականի հունվարի 31-ին ավարտում Բեռլինում⁷:

Իսկ ի՞նչ պատահեց «Փոթորիկի» թարգմանության հետ: Եթե «Անտոնիոս և Կլեոպատրայի» թարգմանությունը պատրաստ չէր 90-ական թվականներին, ապա այդ նույնը չի կարելի տեսլ «Փոթորիկի» մասին: 1896-ի փետրվարի 16-ի նամակից հայտնի է դառնում, որ «Փոթորիկի» թարգմանությունը դնվում է Թիֆլիսում, Հայոց հրատարակչական ընկերության տրամադրության տակ. «Ի՞նչ եղած է իմ «Փոթորիկը», — հարցնում է թարգմանիչը, — հրատարակվելու՞ է, թե՞ ոչ. հակառակ դեպքում, խնդրեմ հետ ուղարկել»⁸:

Մի այլ նամակից, որ գրված է 1904-ի դեկտեմբերի 2-ին Բեռլինից, Մասեհյանը նորից է անդրադառնում «Փոթորիկին»: Երևում է, որ նա այդ, ինչպես նաև «Մակրեթի» թարգմանությունը վերանայել է. ...«արտագրում եմ. այս ամսվա վերջին «Մակրեթը» պատրաստ կլինի, և հունվարի վերջին՝ «Փոթորիկը». ուրեմն Դուք կարող եք մինչև անգամ տպագրության ձեռնարկել. ես չեմ ուշացնի»⁹:

Ուրեմն՝ «Փոթորիկի» թարգմանությունը պատրաստ է եղել և 1894-ին, և 1905-ին: Ըստ երևույթին հետադաշում անդրադարձել է «Փոթորիկին» իր թարգմանությունը մշակելու նպատակով, մի բան, որ շատ բնորոշ է Մասեհյանի համար: Ինչո՞ւ այն ժամանակ, այսինքն՝ 90-ական թվականներին լույս չտեսավ, մանավանդ որ մեկը մյուսի հետևից հրապարակ եկան թարգմանություններ, որոնց մասին, ինչպես ասացինք, խոսք չի եղել 1894-ի նամակում:

Ինչո՞ւ «Փոթորիկը» մնաց:

Պարզվում է մի շատ կարևոր հանգամանք. Թիֆլիսի Հայոց հրատարակչական ընկերությունն ընդունել է «Փոթորիկի» թարգմանությունը հրապարակելու մտադրությամբ, սակայն Կովկասի գրաքննչական կոմիտեն առարկել է դրա տպագրության դեմ¹⁰:

Այս մասին, որքան մեղ հայտնի է, մինչև այժմ ոչ մի խոսք չի եղել մեր բանասիրական գրականության մեջ:

Մոտավորապես նույն բախտին է արժանացել, որքան էլ դա տարօրինակ թվա, նաև «Օթելլոյի» թարգմանությունը:

1896-ին գրված մի նամակով Մասեհյանը հայտնում է. «նոր սկսած եմ Օթելլոն»¹¹:

1904-ի մայիսի 7-ի նամակից հայտնի է դառնում, որ Մասեհյանը «Օթելլոյի» թարգմանությունը ըստ երևույթին վաղուց ուղարկել է Թիֆլիս: Այդ նամակում խոսք կա «Օթելլոյի» հրատարակությունն ավարտելու մասին¹²: Բայց, ինչպես երևում է, հրատարակության գործը ձգձգվում է: Այդ հայտնի է դառնում 1906-ի հոկտեմբերի 29-ի նամակից: Թարգմանիչը գանգատվում է, որ երկու տարի է, գուցե ավելի, որ ինքը թարգմանությունն ուղարկել է, իսկ Հայոց հրատարակչական ընկերությունը ընթացք չի տալիս: Եվ այդ բանը նրա վրա «շատ վհատեցուցիչ տպավորություն է թողնում»¹³: Նա գրում է, թե ինքը կկամենար, որ «Օթելլոն» այս տարվա մեջ տպագրվեր իր սեփական հաշվով¹⁴: Հետո ավելացնում է. «Ուրեմն ինձ անհասկանալի է, թե ի՞նչ պատճառ կա, որ անմիջապես չտպագրվի, երբ ծախքը ես ինքս եմ վճարում»¹⁵:

Մի այլ նամակում, արդեն 1907-ի ապրիլի 27-ին գրված, ասված է. «Օթելլոյի» իմ ձեռագիրս հետ ստացա՝ վերջին սրբագրություններն անելու»¹⁶:

Ի՞նչպես հասկանալ. հետ են ուղարկել, որովհետև ինքն է պահանջել, բայց այդ դեպքում ինչու է խոսում «վերջին սրբագրություններն անելու» մասին: Թերևս ավելի ճիշտ ու հավանական լինի ենթադրել, որ հրատարակչությունն ընդունել է թարգմանությունը, բայց դիտողություններ է արել և խնդրել թարգմանչին՝ ուղղել: Գուցե այս ենթադրությունը ճիշտ լինի, քանի որ նույն նամակում ասված է նաև, թե «կլիշեների և այլնի համար դրամ դեռ չեմ ստացած»: Իսկ նախորդ նամակներից հայտնի է, որ Մասեհյանը խոստացել է Բեռլինում ձեռք բերել և Թիֆլիս ուղարկել շեքսպիրյան նկարազարդումների անգլիական կլիշեներ: 1904-ի մայիսի 7-ին Բեռլինից գրված նամակում ասված է. «Օթելլոյի» համար 30-ի չափ պատկերներ կան: Արդյոք հրատարակիչը կուզե՞ պատկերավարդ հրատարակել, քանի որ, ասում եք, Թիֆլիզում կլիշեները լավ չեն տպում»¹⁷:

Այս նամակն ուղղված է Համբարձում Առաքելյանին:

Հետաքրքիրն այն է, որ իր թարգմանությունների հրատարակությամբ այդքան շահագրգռված Մասեհյանը ժամանակ չունենալու պատճառով հետաձգում է թարգմանության հետ կապված սրբագրական վերանայումը կատարել, գանգատվելով, թե «գլուխ քորկու ժամանակ չունիմ»¹⁸: Դա 1907-ի ապրիլին: Նույն թվականի հունիսի 28-ին նույնն է գրում. «ցա-

վում հմ, որ շատ դրադված լինելով, միջոց չի ունեցել դրանով դրադ-
վելու, այսինքն՝ հրատարակության խնդրով»¹⁹։

Նվ այդպես էլ «Օթելլոյի» հրատարակությունը տեղի չի ունենում
մինչև 1922-ը։

Գրաքննական կոմիտեի թղթերում հղած տվյալները «Օթելլոյն» ար-
գելելու մասին, վերաբերում են 1911-ին, եթե խոսքը Մասեհյանի թարգ-
մանության շուրջն է, ապա պետք է ենթադրել, որ հրատարակության
գործը ինչ-ինչ պատճառներով այնքան է ձգձգվել, որ տպագրության ըն-
թացքը երկարաձգվելով հասել է մինչև 1911 թվականը և դարձյալ գլուխ
չի եկել։

Կանգ առնենք մի-երկու այլ տվյալի վրա, կապված Մասեհյանի
չեքսպիրյան թարգմանությունների հրատարակության հետ Դրանք, որ-
քան մեզ հայտնի է, մեծաշուք թարգմանչի շուրջ հղած գրականության
մեջ մինչև հիմա չեն հիշատակվել։

«Համլետի» մասեհյանական թարգմանությունը ստացվել է 1892-ին,
այսինքն՝ Մալխասյանի «Մակրեթը» լույս տեսնելու տարին։ Դա այնպիսի
շրջան էր, երբ գրական միջավայրում բուռն վեճերի շրջապատ մթնոլորտ
էր առաջացել Շեքսպիրի երկերի հայերեն թարգմանությունների և մա-
նավանդ Մալխասյանի թարգմանած «Մակրեթի» կապակցությամբ։

Հայոց հրատարակչական ընկերությունը, բնական է, որ պետք է
համապատասխան հետևություններ կատարեր այս բոլորից։ Որոշվում է
ավելի մեծ պատասխանատվությամբ վերաբերվել անգլիական հանճարի
երկերի թարգմանության գործին։

Ահա այդ զգուշությունն ու պատասխանատվությունն էլ տարածվում
են Մասեհյանի ուղարկած թարգմանության վրա։ Վարչության որոշու-
մով, երեք հոգուց բաղկացած հանձնաժողով է առանձնացվում, որի կադ-
մում ընդգրկված էին Լևոն Սարգսյանը, Լևոն Մանվելյանը և Ստեփանոս
Մալխասյանը։

Հանձնաժողովը դրադվելով «Համլետի» հայերեն նոր թարգմանու-
թյան ուսումնասիրությամբ, ըստ երևույթին գրական եզրակացություն
է տալիս։

Թարգմանությունը տպագրության հանձնելուց առաջ, նկատ-
ված անհարթությունները վերացնելու նպատակով, մասնաժողովը
Լևոն Մանվելյանին հանձնարարում է խմբագրական աշխատանք կա-
տարել²⁰։

Թիֆլիսի հրատարակչական ընկերության խմբագրական մասնաժողովի անդամներն այնքան էին հիացած Մասեհյանի թարգմանությամբ, որ որոշում են հայտարարություն հրապարակել այն մասին, թե այլևս հրատարակչությունը ոչ ոք չներկայացնի Շեքսպիրի երկերից թարգմանություն, քանի որ Հրատարակչական ընկերությունը հանձին Մասեհյանի ունի իր հատուկ թարգմանիչը²¹։

Գրական քննադատությունը ընդհանրապես, բանաստեղծներից Հովհ. Թումանյանը և Հովհ. Հովհաննիսյանը մասնավորապես, բարձր գնահատեցին Մասեհյանի թարգմանած «Համլետը»։ Այդ մասին շատ է խոսվել և դրան նորից անդրադառնալու հարկ չկա։ Գովեստների հետ միաժամանակ դիտողություններ են արվել, ցանկություններ հայտնվել։

1895-ին լույս տեսավ «Ինչպես կուզեք» Մասեհյանի թարգմանությամբ։ Այս առիթով Ս. Հախումյանը մի նամակ է ուղղում խմբագրական մասնաժողովին, որտեղ դիտողություններ է անում թարգմանության մեջ տեղ գտած լեզվական անհարթությունների մասին։

«Տեղի է հատկապես այն, — գրում է Ս. Հախումյանը, — որ շատ են կրկնված դերանունները. «Այն սիրո համար, որ ես տածում եմ դեպի Ձեզ, Նս եկա Ձեզ իմաց տալու» (եր. 11) կամ թե «Աղաչում ենք Ձեզ, Ձեռ սեփական օգտի համար, որ Ձեռ սեփական ապահովությունն և այն» (եր. 23)։ Կարծում եմ, որ Դուր և պ. թարգմանիչը կհամաձայնվեք, անշուշտ, որ միմյանց հետևող «Ձեռ»-ը և «սեփականը» դժվար թե գեղեցկություն մտցնեն Շեքսպիրի թարգմանության մեջ»²²։

Քննադատական այսպիսի դիտողությունները հարկադրում են խմբագրական մասնաժողովին՝ ավելի լուրջ մոտեցում ունենալ Շեքսպիրի երկերի հրատարակության նկատմամբ։ Սերտ նամակագրական կապ է ստեղծվում թարգմանչի և ընկերության միջև։ 1897 թ. մայիսի 29-ի նիստում ընթերցվում է Մասեհյանի նամակը, որով իր համաձայնությունն է հայտնում խմբագրական մասնաժողովի առաջարկած «Վենետիկի վաճառականը» և «Արքա Լիր» թարգմանությունների մեջ փոփոխություններ անելու համար։ Նիստի արձանագրության մեջ գրված է. «Վարդացվեց պ. Հ. Մասեհյանի նամակը, որով իր համաձայնությունն է հայտնում խմբագրական մասնաժողովի առաջարկություններին՝ նրա թարգմանած «Վենետիկի վաճառականի» և «Արքա Լիրի» մեջ ինչ-ինչ աննշան փոփոխություններ անելու համար»²³։ Նույն նիստում որոշվում է տպագրել վերը նշված երկերը՝ «Շեքսպիրի թարգմանությունների լույս ընծայած գրքերի ծավալով և ավելի լավ թղթի վրա»²⁴։

Հրատարակչական ընկերության «Տեղեկագրում» կարգում ենք. «Առանձին կարեւորություն տալով եվրոպական կյանքին հարգմանաբար հրատարակելուն և աչքի առաջ ունենալով Հովհաննես Խան-Մասեհյանի արժանավորությունները իրեն թարգմանիչ, բացի գրանից, տեղեկանալով, որ նա ունի թարգմանած Շեքսպիրից մի քանի այլ դրամաներ, մասնաժողովը մասնավոր կերպով գիտեց Հ. Մասեհյանին, խնդրելով, որ նա ուղարկի իր մոտ եղած թարգմանությունները տպագրելու նպատակով»²⁵,

Մասեհյանն ուղարկում է «Ռոմեո և Ջուլիետի» թարգմանությունը՝ երբ՝ ստույգ չգիտենք Հ. Առաքելյանին գրված մի նամակից, 1895-ի հուլիսի 5-ին, իմանում ենք, որ «մեկ ամսից հետո պատրաստ կլինի «Ռոմեո և Ջուլիետը»²⁶, երեւի ուղարկվել է նույն տարվա ամռան վերջին կամ աշնան սկզբին: 1896-ի փետրվարի 28-ին նիստ է գումարվել և Հրատարակչական ընկերության քարտուղար Հ. Քոչարյանը ղեկուցել է «Ռոմեո և Ջուլիետի» Մասեհյանի կատարած թարգմանության մասին:

«Թարգմանությունը, — կարգում ենք արձանագրության մեջ, — կատարված է բնագրից և ունի նույն արժանավորությունները, ինչ որ նույն թարգմանիչի նախորդ աշխատանքները՝ «Համլետ», «Ինչպես կուղեր»։ Զեկուցողը համեմատել է թարգմանության համարյա կեսը բնագրի հետ, ունենալով ձեռքի տակ և ոտակերեն երկու թարգմանություն։ Թարգմանությունը շատ մոտ է բնագրին և ճիշտ է, մի քանի տեղեր հայերենում ավելի երկար է դուրս եկել այն պատճառով, որ անգլերենը ավելի կարճ և հակիրճ է. լեզվի արժանավորությունների մասին պետք է կրկնել ինչ որ ասված է մյուս թարգմանությունների մասին։ Մի քանի աննշան ուղղելու տեղեր կան, որ կարելի է ուղղել սրբագրության ժամանակ»:

Զեկուցողն առաջարկում է հանձնել տպագրության: Որոշվում է տրպագրել 1200 օրինակով²⁷:

Շեքսպիրի երկերի թարգմանության նկատմամբ ավելի լուրջ վերաբերմունք ունենալու պահանջը միշտ էլ կանգնած է եղել հայ գրականության մշակների առաջ: Այդ հարցին անդրադարձել են նաև հետագայում շատերը և հատկապես Հովհ. Թումանյանը. «Հիշեցնում եմ, — ասում է նա, — որ մենք զործ ունենք Շեքսպիրի հետ, մի դրողի հետ, որի ամեն մի խոսքը շատ է հաստատ ու իր իմաստն ունի»²⁸:

Հիշելով Ստ. Մալխասյանի թարգմանած «Մալիրեթը», բայց անդրադանալով Մասեհյանին, մեջբերումներ անելով նրանից, Թումանյանը հիացած բացականչում է «[Տեսնում եք] ինչ արժանավայել ուրախու-

Թյամբ խոսում է հայոց լեզուն Դանիայի արքայազնի բերանում, ինչ-
[պես] ուժով կարողանում է տալ Շեքսպիր կոչված տիտանի երկար
շունչն ու մոռունքը»²⁹;

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Շեքսպիրական», գիրք I, Երևան, 1966, էջ 305: Այսուհետև՝ «Շեքսպիրական»:
2. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 30, գ. 13, թ. 79:
3. «Շեքսպիրական», էջ 317:
4. ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 30, գ. 18, թ. 81:
5. Նույն տեղում:
6. «Շեքսպիրական», էջ 340:
7. Հոփհանես Մասնահյան, «Շեքսպիրի Անտոնիոս և Կլեոպատրա», «Բազում աղ-
մուկ վասն ոչնչի», «Փոթորիկը», Պելլուս, 1967, էջ 144:
8. «Շեքսպիրական», էջ 337:
9. Նույն տեղում, էջ 362:
10. Грыз. ССР ЦГИА, ф. 420, д. 907, էջ 42:
11. «Շեքսպիրական», էջ 340:
12. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 359:
13. Նույն տեղում, էջ 365:
14. Նույն տեղում:
15. Նույն տեղում:
16. Նույն տեղում, էջ 366:
17. Նույն տեղում, էջ 359:
18. Նույն տեղում, էջ 366:
19. Նույն տեղում, էջ 367:
20. Թիֆլիսի հայերեն գրքերի հրատարակչական ընկերության տեղեկագիր, 1895, էջ 13:
Այսուհետև՝ «Տեղեկագիր»:
21. ՀՍՍՀ, ՊԿՊԱ, ֆ. 30, գ. 15, թ. 11:
22. Նույն տեղում, գ. 17, թ. 165:
23. Նույն տեղում, գ. 18, թ. 23:
24. Նույն տեղում, թ. 33:
25. «Տեղեկագիր», էջ 29:
26. «Շեքսպիրական», էջ 333:
27. ՀՍՍՀ, ՊԿՊԱ, ֆ. 30, գ. 9, թ. 13—14:
28. Հոփհ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 6, լրացուցիչ, Երևան, 1959, էջ 127:
Այս հատորի տեքստը պատրաստողները, անհասկանալի պատճառներով, անտիպ
հոդվածը թվագրել են «1900-ական թվականներ» (էջ 122): Ուշադիր չեն եղել, թե
ինչպես է սկսվում հոդվածը. «Վերարացվեց Կովկասի հայոց հրատարակչական
ընկերությունը և իր հետ բացվեցին շատ սրտեր» (էջ 122): Եթե այդպես է, ուրեմն,
բանաստեղծն իր հոդվածը գրել է 1910-ին:
29. Նույն տեղում, էջ 125: